

ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРИСЛІВНИКІВ У ПОЕТИЧНІЙ ТВОРЧОСТІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

У статті проаналізовано відприкметникові, відіменникові, відзайменникові та відчислівникові прислівники, зафіксовані в поетичних творах Тараса Шевченка; визначено особливості функціонування різних розрядів прислівників у поетичному тексті; з'ясовано семантико-словотвірну структуру відзначених адвербіативів, їхнє семантичне наповнення та формальну варіативність на різних мовних рівнях, насамперед на фонетичному та словотвірному; виявлено особливості використання поетом прислівників як частини авторського ідіолекту; простежено розвиток представленої в поетичних творах адвербіальної системи середньонадніпрянського діалекту від XIX – до початку XXI ст.; окреслено перспективи подальших наукових досліджень адвербіальної системи у творчості Тараса Шевченка.

Ключові слова: Тарас Шевченко, прислівник, відприкметникові прислівники, відіменникові прислівники, відзайменникові прислівники, відчислівникові прислівники.

Постановка проблеми. Аналіз останніх досліджень і публікацій. Мовотворчість Тараса Шевченка як основоположника нової української літературної мови неодноразово привертала увагу дослідників ще в I пол. XX ст. (В. Сімович, І. Огієнко, М. Сулима, О. Синявський та ін.), продовжили традиції своїх попередників лінгвісти II пол. XX ст. (А. Мойсієнко, В. Ільїна, В. Ващенко, П. Петрова, В. Чабаненко та ін.), праці яких присвячені мові творів Т. Шевченка з огляду на використання в них різних лінгвістичних одиниць. Учені XXI ст., незважаючи на посилену увагу до творчості Кобзаря, порушують усе нові проблеми функціонування лінгвістичних одиниць у поетичній спадщині Т. Шевченка, здійснюючи водночас компаративні мовознавчі дослідження, інтерпретуючи матеріал поезій Кобзаря крізь призму сучасного лінгвістичного бачення, знаходячи досі не висвітлені в науці питання Шевченкової мовотворчості (В. Краченко, Л. Ставицька, В. Русанівський та ін.). Водночас морфологічні особливості поезій Т. Шевченка, зокрема функціонування в них прислівників, які значною мірою відображають адвербіальну систему середньонадніпрянського діалекту XIX ст., досі не були об'єктом спеціального наукового дослідження, що й зумовлює актуальність нашої розвідки (зазначимо, що морфологічні особливості поетичних текстів Т. Шевченка, зокрема іменник, займенник та дієслово в мові його творів, досліджував П. Тимошенко).

Мета статті – проаналізувати прислівники, відзначені в поетичних текстах Тараса Шевченка. Джерелами дослідження слугували поетичні твори Т. Шевченка [1] та "Словник мови Шевченка" [2]. Опрацювання зазначених вище текстів дає підстави констатувати, що в поетичному доробку Т. Шевченка зафіксовано трохи більше 400 прислівників. Варто зазначити, що це зовсім незначна кількість слів порівняно з використаними поетом іншими частинами мови, оскільки в двох томах "Словника мови Шевченка" відзначено більше 10 тис. слів, що ще раз підтверджує думку сучасних мовознавців про периферійність прислівника як частини мови [3: 298]. Ще однією причиною такої незначної кількості прислівників є, на нашу думку, граматична природа цієї частини мови як незмінюваного класу слів, що практично не дало змоги Т. Шевченкові використати форми слів зазначених адвербіативів.

Як зазначають лінгвісти, українська адвербіальна система сформувалася на ґрунті відприкметникових, відзайменникових, відіменникових та відчислівникових утворень [4: 342-412]. Вибірка прислівників із поетичних творів Т. Шевченка засвідчила, що автор використав усі зазначені вище різновиди адвербіативів, проте не однаковою мірою. Зокрема, найбільше фіксуємо означальних відприкметникових прислівників. Як зауважує В. Німчук, відіменна, зокрема відприкметникова адвербіалізація, – явище давнє, сягає ще праслов'янської доби, є засобом поповнення складу прислівників [4: 345]. Відад'єктивні утворення у складі прислівників становлять основний фонд, що, на думку М. Галюк, зумовлено категоріальною близькістю прислівника до прикметника [5: 118-125]. Серед відприкметникових прислівників, зафіксованих у поетичних творах Т. Шевченка, переважають адвербіативи способу дії переважно із суфіксом **-о** (*близько, буквально, велично, весело, вірно, гірко, голосно, живо, завзято, зично, зримо, істинно, любо, нагло, низько, давно, далеко, пильно, пишно, пізно, поважно, понуро, посилено, приязно, пусто, ревностно, рівно, розумно, скушно, славно, сміливо, сумно, сумно, тайно, хитро, холодно, чесно, чисто, широко* та ін.), частина з яких має заперечну частку-префікс **не-** (*неголосно, недавно, недалеко, недобре, недовго, незримо, нелукаво, немало*), рідше відзначаємо утворення з формантом **-е** (*байдуже, гарне, даремне, односерде, односердне 'одностайно', одностайне*), причому спостерігаємо спорадично паралельне використання обох форм прислівника, інколи навіть форма з **-е** переважає в ідіолекті Тараса Шевченка (*марне* (20 уживань), *марно* (6); *окремо* (1), *окроме* (1); *особливе* (3), *особливо* (2); *сердечно* (3), *сердешне* (2); *гарно* (7), *гарне* (1)). Функціонування двох форм

зазначених вище прислівників підтверджує думку вчених про те, що означальні прислівники із суфіксом *-е* менш поширені в сучасній українській мові [3: 317], вони співвідносні з прикметниками твердої групи [4: 377], кількість їх у процесі розвитку мови поступово зростала, досягши вершини в XVII ст., але потім більшість таких утворень вийшла з ужитку. На жодному етапі історії мови вони не були панівними і здебільшого вживалися одні й ті ж слова то з *-о*, то з *-е* [4: 378].

Крім того, спостерігаємо явище полісемії у використанні таких прислівників: *високо*: 1) на значній висоті; 2) на велику відстань угору; *глухо*: 1) неголосно; 2) перен. повільно, тихо; *давно*: 1) багато років тому, задовго до теперішнього часу; 2) протягом тривалого часу; *просто*: 1) безпосередньо, прямо; 2) звичайно, відверто, безхитро; *тихо*: 1) неголосно; 2) повільно, не поспішаючи; 3) безшумно, безгучно, безмовно; 4) безтурботно, мирно, спокійно; 5) потай, непомітно; 6) любовно, ласкаво, з приємністю; 7) слабо, ледве-ледве тощо. Наприклад, контекст поезій Т. Шевченка засвідчує таку семантику прислівника *ясно*: 1) яскраво: Уже зірниця На небі ясно зайнялась; 2) світло: У хаточці чисто, тихо, Ясно, як у раї; 3) виразно, чітко: І стане ясно перед ним Надія ангелом святим [2: 2: 458].

З-поміж відприкметникових адвербіативів натрапляємо й на прийменникові утворення з формами родового відмінка коротких прикметників: *догола*, *дочиста*, *звисока*, *здавека*, *здалеку*, *ззамолоду*, *зрана*, *спроста*, *змалку*, *змалу*, *знову*, *знов*, *ізнову*, *знова*, *іздалека* та деяких інших відмінкових форм: *начисто*, *вповні*, *намарне*, *попросту*, *почасту*, *заранне* тощо.

Серед відприкметникових адвербіативів способу дії відзначаємо префіксально-суфіксальні утворення з формантами *по-*, *-ому (-ему)* (*по-бурлацькому*, *по-вашому*, *по-давньому*, *по-давньому*, *по-московському*, *по-панському*, *по-письменному*, *по-руському*, *по-старому*, *по-чумацькому*, *по-якому*, *по-тутешньому*, *по-людському*, *по-своєму*), *по-*, *-и* (*по-молодецьки*, *по-московськи*, *по-руськи*, *по-чернечки*), *по-*, *-ій* (*по-батьківській*, *по-братерській*, *по-молодецькій*, *по-московській*, *по-німецькій*, *по-християнській*, *по-чернечій*), перші два різновиди з яких зберегла українська літературна мова, а останній успадкований лише діалектами.

Значна частина відприкметникових прислівників різних семантичних розрядів використана зі зменшено-пестливими суфіксами, компонентом яких є *-к-*: 1) способу дії: *любенько*, *веселенько*, *гарненько*, *гарнесенько*, *любісінько*, *любесенько*, *однаковісінько*, *прямісінько*, *хутенько*, *коротенько*, *низенько*, *низесенько*, *легенько*; 2) місця: *ближченько*, *близенько*, *недалечко*; 3) часу: *довгенько*, *змалечку*, *пораненьку*, *раненько*, *ранесенько*, *ранісінько*, *частенько* тощо.

Частина відприкметникових адвербіативів зафіксована у формах ступенів порівняння, здебільшого простої форми компаратива, яка виявилася найдоречнішою для вживання в поетичному тексті: *більш*, *більше*, *ближче*, *голосніше*, *дальше*, *дальш*, *довше*, *дорожше*, *краще*, *зручніше*, *легше*, *лучче*, *лютіше*, *незгірше*, *дешевше*, *дорожче*, *поганише*, *раньше*, *раніше*, *синіше*, *синіше*, *швидче*, *швидше*, *ясніше*, *ясніше*. Особливістю використання форм ступенів порівняння в поетичних творах Т. Шевченка є наявність паралельних форм, які демонструють формальну варіативність ступеневих утворень як на фонетичному, так і на морфемному рівнях, причому більша їх частина успадкована літературною мовою, а незначна кількість збережена тільки в діалектах (насамперед із суфіксом *-ійш-*), зокрема й середньоаддніпряньському, свідченням чого є записи сучасних діалектних текстів [6]. Спорадично відзначаємо просту форму суперлатива: *найгірше*, *найпаче*.

Відіменникові адвербіативи теж досить часто використовували поетом. Із-поміж них найбільш уживаними є утворення у формі орудного (переважно безприйменникового, значно рідше – прийменникового) відмінка, що цілком закономірно, оскільки саме цей відмінок має найбільшу здатність до адвербіалізації та став основним джерелом поповнення відіменникових адвербіативів завдяки синтаксичній відіменниковій адвербіалізації. Причину цього дослідники вбачають у тому, що периферійне положення цього відмінка в системі українських відмінків сприяє послабленню, нейтралізації предметної семантики іменника й пристосуванню його до вираження конкретних граматичних значень, зокрема способу, порівняння, сукупності й часу [7: 4]: *боком*, *верхами*, *весною*, *гвалтом*, *даром*, *згодом*, *зимою*, *кругом*, *ноччю*, *вечорами*, *літом*, *гуртом*, *рядком*, *попідтинню*, *рядом*, *часом* тощо.

Значну частину відіменникових адвербіативів становлять прийменникові утворення з формами знахідного відмінка: *вовік*, *повік*, *вовіки*, *навік*, *навіки*, *впоперек*, *вперед*, *вищ*, *влад*, *вполовину*, *щовечір*, *щозиму*, *вверх*, *вгору*, *угору*, *надиво*, *назустріч*, *насилу*, *насилу-то*, *заміж*, *уголос*, *вголос*, *позад*, *назад*, *щодень*, *щоніч* та ін. Менш уживаними є прийменникові форми місцевого (*позаду*, *надворі*, *вкупі*, *укупі*, *вночі*, *уночі* *увечері*, *ввечері*, *поперед*) та родового (*довіку*, *доволі*, *додому*, *додолу*, *зверху*, *звечера*, *здола*, *ззаду*, *зроду*, *щовечора*, *щодня*, *щонічі*) відмінків, частина з яких, як бачимо, має формальну варіативність на фонетичному рівні, оскільки в них збережено фонетичні особливості середньоаддніпряньського діалекту.

Досить часто використовуваними є відзайменникові прислівники різних розрядів: 1) обставинні місця: *відкіля*, *відкіль*, *відколи*, *відціля*, *де*, *де-то*, *де-небудь*, *звідки*, *інде*, *куди*, *куда*, *куди-то*, *ніде*, *отам*, *отам-то*, *отут*, *отут-то*, *сюди*, *сюда* та ін.; 2) обставинні часу: *все*, *усе*, *інколи*, *іноді*, *коли*, *коли-то*, *колись*, *колись-то*, *ніколи*, *ніколі*, *отойді*, *отойді-то*, *отоді*, *отоді-то*, *от-от* та ін.; 3) способу дії: *інако*, *іначе*, *ніяко*, *отак*, *отак-то*, *як*, *як-то* та ін.; спорадично відзначені адвербіативи міри і ступеня (*зовсім*),

мети (*нащо*), причини (*чому*). Особливістю використання цих та зазначених вище прислівників у поетичній творчості Т. Шевченка є функціонування значної кількості утворень із постфіксом-часткою -то, що можемо вважати особливістю авторського ідіолекту, уживання відзайменикових прислівників із початковим голосним *о-*, фонетичних та акцентних варіантів деяких адвербіативів, які відбивають тогочасне живе народне мовлення.

Відчислівникові прислівники, порівняно з іншими адвербіативами, є найменш численною групою в українській мові. В. Німчук, простежуючи історію становлення відчислівникових адвербіативів, зазначає, що найдавніші утворення сягають праслов'янської мови, у якій адвербіалізувалися, насамперед, форми порядкових числівників [4: 342-412]. Творчість Т. Шевченка підтверджує думку лінгвістів, оскільки в ній зафіксовано переважно утворення від порядкових числівників – назв першого першого десятка (*перше, перш, спершу, вперше, втретє*), значно рідше відзначено інші відчислівникові адвербіативи від числівників два-чотири: *двічі, удвоє, вдвоє, удвох, вдвох, обоюду 'з обох боків', втрос, утрюх, тричі, по-тричі, вчотирюх, начетверо*.

Частина прислівників зберігає давнє дієслівне походження, хоча може бути оформлена як відіменникові адвербіативи у формі орудного (*викрутасом, вихилясом, покотом*), знахідного відмінка (*вслух, навзаводи, навиліт, навприсядки, навприсідки, назирки*) чи інших відмінкових форм (*нехотя, взаперті*). Крім того, спостерігаємо використання низки прислівників, утворених у результаті зрощення, частина з яких у процесі історичного розвитку мови зазнала фонетичних змін (*вторік, уторік, торік, післязавтра, позавчора, позаторік, стремглав, стрімглав*), чи юкстапозиції (*ледве-ледве спідтиха-тиха, стиха-тиха*). Незначну кількість прислівників, використаних у творах Тараса Шевченка, трактують як слов'янізми: *праведно, сице 'так', уповательно 'твердо, упевнено', вскую 'доки', паче 'краще', 'особливо', 'більше'*, що свідчить про вплив книжної мови на творчість Кобзаря, а також про використання відзначених слів із певною стилістичною метою. Частина прислівників функціонує тільки в сталих словосполученнях: *слихом* – у словосполученні *слихом слухати 'чути'*, *суто* – *суто-густо*, *сяк* – *то сяк, то так, і сяк і так 'як-небудь'*, *сям* – *чи там, чи сям*.

Висновки. Отже, прислівникова система є неодмінною складовою поетичного твору, хоча, порівняно з іншими лексико-граматичними класами слів, менш уживаною з огляду на специфіку прислівника як незмінюваної частини мови. У творчості Т. Шевченка фіксуємо всі типи прислівників, причому найуживанішими є відприкметникові адвербіативи, які виражають значення суб'єктивної оцінки за допомогою зменшено-пестливих суфіксів, демонструють, як і інші розряди, формальну варіативність на фонетичному та морфемному рівнях, зберігають діалектні риси середньонадніпряньського говору. Особливістю ідіолекту Т. Шевченка вважаємо використання значної кількості адвербіативів із часткою-постфіксом -то, прислівників-слов'янізмів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Шевченко Тарас. Кобзар / Тарас Шевченко. – К. : Рад. школа, 1986. – 540 с.
2. Словник мови Шевченка : [у 2-х тт.] / [ред. кол. В. С. Ващенко, К. П. Дорошенко, В. Г. Мариниченко, Т. К. Черторизька]. – К. : Вид-во "Наукова думка", 1964. – 99 с.
3. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови / І. Вихованець, К. Городенська ; [за ред. І. Вихованця]. – К. : Унів. вид-во "Пульсари", 2004. – 400 с.
4. Німчук В. В. Прислівник / В. В. Німчук // Історія української мови. Морфологія / [ред. кол. В. В. Німчук, А. П. Грищенко та ін.]. – К. : Наук. думка, 1978. – С. 342–412.
5. Галюк Маріанна. Словотвірна семантика прислівників, мотивованих відносними прикметниками / Маріанна Галюк // Українські студії. – 2007–2008. – № 8–9. – С. 118–125.
6. Говірки Західної Полтавщини : [збірник діалектних текстів (із додатком CD "Говірки Західної Полтавщини")] / [упор. Г. І. Мартинова]. – Черкаси, 2012. – 324 с.
7. Андерш Й. Ф. Особливості адвербіалізації іменників / Й. Ф. Андерш // Мовознавство. – 1999. – № 1. – С. 3–6.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Shevchenko Taras. Kobzar [Kobzar] / Taras Shevchenko. – K. : Rad. shkola, 1986. – 540 s.
2. Slovnyk movy Shevchenka [Dictionary of Shevchenko's Speech] : [u 2-kh tt.] / [red. kol. V. S. Vashchenko, K. P. Doroshenko, V. G. Marynyshenko, T. K. Chertorizka]. – K. : Vyd-vo "Naukova dymka", 1964. – 99 s.
3. Vykhovanets I. Teoretychna morfologiya ukrayinskoyi movy [Theoretical Morphology of Ukrainian Language] / I. Vykhovanets, K. Gorodenska / [za red. I. Vykhovantsya]. – K. : Univ. vydav "Pulsary", 2004. – 400 s.
4. Nimchuk V. V. Pryslivnyk [Adverb] / V. V. Nimchuk // Istoriya ukrayinskoyi movy. Morfologiya [History of Ukrainian Language. Morphology] / [red. kol. V. V. Nimchuk, A. P. Gryshchenko ta in.]. – K. : Nauk. dumka, 1978. – S. 342–412.
5. Galyuk Marianna. Slovtvirna semantyka pryslivnykiv, motyvovanykh vidnosnymy prykmetnykamy [Derivational Semantics of Adverbs, Adjectives, Motivated by Relative Adjectives] / Marianna Golyak // Ukrayinski studiyi [Ukrainian Studio]. – 2007–2008. – № 8–9. – S. 118–125.
6. Govirky Zakhidnoyi Poltavshchyny [Dialects of the Western Poltava Region] : [zbirnyk dialektnykh tekstiv (iz dodatkom CD "Govirky Zakhidnoyi Poltavshchyny")] / [upor. G. I. Martynova]. – Cherkasy, 2012. – 324 s.

7. Andersh I. F. Osoblyvosti adverbializatsiyi imennykiv [Features of Nouns Adverbialization] / I. F. Andersh // *Movoznavstvo [Linguistics]*. – 1999. – № 1. – S. 3–6.

Матеріал надійшов до редколегії 23.06. 2014 р.

Гришашевич Г. И. Функционирование наречий в поэтическом творчестве Т. Г. Шевченко.

В статье проанализированы наречия, производные от существительных, прилагательных, местоимений и числительных, зафиксированные в поэтических произведениях Тараса Шевченко; определены особенности функционирования разрядов наречий в поэтическом тексте, семантико-словообразовательная структура адвербиативов, их семантическое наполнение и формальная вариативность на разных языковых уровнях, прежде всего на фонетическом и словообразовательном, особенности использования поэтом наречий как части авторского идиолекта; исследовано развитие представленной в поэтических произведениях адвербиальной системы среднеподнепровского диалекта от XIX – до начала XX в.; изложены перспективы дальнейших научных исследований адвербиальной системы в творчестве Тараса Шевченко.

Ключевые слова: Тарас Шевченко, наречие, отадективные наречия, отсубстантивные наречия, отместоименные наречия, отнумеративные наречия.

Hrymashevyh H. I. Adverbs Functioning in the T. G. Shevchenko's Poetry.

The poetical works of Folk Minstrel were materials for the article. Over 400 adverbialives of various kinds were selected by the method of sampling. The article deals with adjectival, noun, pronominal and numeral adverbs fixed in the T. Shevchenko's poetry. Among them the most used were adjectival adverbs with the suffixes -o, -e and the formants -po, -omu, -y, -iy, pronominal adverbs of place and time, noun adverbs with the advantage of formations in the form of instrumental case. The least used were numeral adverbs. The features of their functioning in the poetic text are defined. The semantic and word-formation structure of the noted adverbialives, their semantic content and variability at different language levels are depicted; the features of adverbs usage as a part of the author's idiolect are analyzed. The article traces the adverbial system development of Middle Naddnipyrianskyi dialect from the XIX till the beginning of the XXI centuries. The study gives the reason to conclude that the used adverbs represent a small stratum of Taras Shevchenko's vocabulary as an adverb is a peripheral and the same part of speech.

Key words: Taras Shevchenko, adverbs, adjectival adverbs, noun adverbs, pronominal adverbs, numeral adverbs.